

Τα παιδιά του εμφυλίου με το ‘πλούσιο’ αρχειακό υλικό

Τασούλα Βερβενιώτη

Το ιστορικό της έρευνας

Η ενασχόλησή μου με τα «παιδιά» του ελληνικού εμφυλίου πολέμου ξεκίνησε, όταν το 1997-1998 ανέλαβα από το Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, φιλοξενούμενο πρόγραμμα στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/ Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών (επιτροπή: Σπύρος Ασδραχάς, Γιάνης Γιανουλόπουλος, Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης) ερευνητικό πρόγραμμα με θέμα «Το ‘παιδομάζωμα’ 1947-1949». Για το θέμα της μετακίνησης των παιδιών στη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου στις Λαϊκές Δημοκρατίες, γνωστό ως «παιδομάζωμα», γνώριζα όσα έγραφαν τα έντυπα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (*Μαχήτρια, Εξόρμηση, Δημοκρατικός Στρατός κ.ά.*), τα οποία είχα αποδελτιώσει στο πλαίσιο της δουλειάς μου για τις γυναίκες - μαχήτριες, καθώς και από κάποιες συνεντεύξεις που είχα πάρει στα Σκόπια και τα Μπίτολα (Μοναστήρι). Η μόνη ιστοριογραφική δουλειά ήταν το άρθρο του Lars Baerentzen¹. Ο Γιάνης Γιανουλόπουλος, στην προκαταρκτική συζήτηση που κάναμε με προέτρεψε να ερευνήσω, τι αρχειακό υλικό υπήρχε και στην ‘άλλη’ πλευρά: τα παιδιά που είχαν μετακινηθεί από τον Εθνικό Στρατό και είχαν εγκατασταθεί στις Παιδοπόλεις της βασίλισσας για να «σωθούν» από τους κομμουνιστές.

Ακολούθησα τη συμβουλή του. Ξεκίνησα από το υπουργείο Κοινωνικής Προνοίας. Είχαν κάποιο αρχειακό υλικό μου είπαν, αλλά ο κύριος κορμός των αρχείων που ζητούσα βρισκόταν στην οδό Υπατίας, στο Σύνταγμα. Εκεί ήταν τα κεντρικά γραφεία του Εθνικού Οργανισμού Προνοίας (ΕΟΠ). Εκεί φυλάσσονταν τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Εκτελεστικής Επιτροπής του Έρανου «‘Πρόνοια Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος’ υπό την Υψηλήν Προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης», γνωστός και ως ο Έρανος της βασίλισσας ή απλώς ο Έρανος, ο οποίος στη διάρκεια του ελληνικού εμφυλίου είχε ιδρύσει και χρηματοδοτήσει τις Παιδοπόλεις. Τα Πρακτικά της ΕΕ βρίσκονταν εκεί γιατί ο Έρανος της βασίλισσας, ενώ είχε ιδρυθεί το καλοκαίρι του 1947 μόνο για έξι μήνες, συνέχισε τη δράση του και μετά το τέλος της ένοπλης σύρραξης, ανανεώνοντας την άδειά του. Το 1956, όταν η Λίνα Τσαλδάρη έγινε υπουργός Προνοίας (η πρώτη ελληνίδα υπουργός), μετεξελίχτηκε σε «Βασιλική Πρόνοια». Στη διάρκεια της Χούντας (1967-1974), όταν

¹ Baerentzen, L. «Το ‘παιδομάζωμα’ και οι Παιδοπόλεις», στο Lars Baerentzen, John O. Iatrides, Ole L. Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο 1945-1949*, Ολκός, Αθήνα 1992, σ. 137-164.

έφυγαν οι βασιλείς από την Ελλάδα, μετονομάστηκε σε «Εθνικό Οργανισμό Προνοίας» και με αυτό το όνομα παρέμεινε ως το τέλος του 20^{ου} αιώνα .

Η καχυποψία που αντιμετώπισα για το αντικείμενο της έρευνάς μου ήταν μεγάλη, αλλά παρόμοιες συνθήκες είχα συναντήσει και τα προηγούμενα χρόνια που ερευνούσα την ‘άλλη’ πλευρά, την αριστερά. Η εξήγηση που μου είχε δοθεί τότε και την οποία είχα αποδεχτεί ήταν ότι ο φόβος της μη ανακοίνωσης κάποιων δεδομένων και κατ’επέκταση η καχυποψία για την έρευνα της περιόδου οφειλόταν στις διώξεις που είχαν υποστεί οι αριστεροί στη μεταπολεμική κοινωνία. Στη διάρκεια της συγκεκριμένης έρευνας για τις Παιδοπόλεις συνειδητοποίησα ότι ο φόβος και η καχυποψία ήταν διάχυτες και αποτελούσαν τις πιο βλαβερές κοινωνικές συνέπειες του εμφυλίου². Παρόλο που είχαν περάσει δέκα περίπου χρόνια από την ψήφιση του νόμου «για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου» (1989) και οι πρωταγωνιστές των δύο πλευρών –από στρατιωτική άποψη- είχαν ανταλλάξει δημόσια χειραψία, στο κοινωνικό επίπεδο οι εμπλεκόμενοι δεν μπορούσαν/ δεν ήθελαν να αντιμετωπίσουν ακόμα το τραύμα του. Φοβόνταν να βγουν στο ιστορικό προσκήνιο, να αναλυθούν και να ερμηνευτούν κάποια –όχι απαραίτητα μεγάλης ιστορικής σημασίας- γεγονότα που συζητιόνταν χαμηλόφωνα σε κλειστές παρέες. Θεωρώ ότι ο φόβος σχετιζόταν με την «κατάρρευση» του αφηγήματος που είχε κατασκευάσει η κάθε πλευρά και για αυτό όλοι ήταν καχύποπτοι σε κάθε είδους έρευνα.

Μετά από μερικούς μήνες, τελειώνοντας με την αποδελτίωση των Πρακτικών των συνεδριάσεων της ΕΕ του Εράνου έμαθα (όχι επίσημα, αλλά πάλι μέσα από μισόλογα) ότι το αρχείο του ΕΟΠ, όπου και το αρχείο των Παιδοπόλεων, βρίσκονταν σε άλλο κτίριο και σε άλλη γειτονιά: στη Χαραυγή. Ήταν ευτύχημα που το έργο στήριζε το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ο Τ. Σκλαβενίτης έφτιαξε καινούργια έγγραφα, πήρα έγκριση και πήγα. Η πιο μεγάλη έκπληξη, πέρα από τον τεράστιο όγκο του αρχείου, ήταν ότι το τμήμα του που αφορούσε τις Παιδοπόλεις του εμφυλίου, δεν ήταν ούτε καν καταγεγραμμένο –σαν να μην υπήρχε- ίσως, γιατί ήταν ότι είχε απομείνει από δύο πυρκαγιές. Έμαθα -με το συνήθη πια τρόπο- ότι ένα μέρος του αρχείου κάηκε στη διάρκεια της Χούντας (1967-1974), όταν η βασιλική οικογένεια έφυγε από την Ελλάδα και η «Βασιλική Πρόνοια» μετονομάστηκε σε ΕΟΠ (1972).

² Τασούλα Βερβενιώτη, «Προφορική Ιστορία και έρευνα για τον ελληνικό εμφύλιο: η πολιτική συγκυρία, ο ερευνητής και ο αφηγητής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 107, Ειδικό τεύχος: *Όψεις της προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα*, Έκδοση Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2002, σελ. 157-181. Το κείμενο υπάρχει και ψηφιοποιημένο στη διεύθυνση: http://www.grsr.gr/preview.php?c_id=289 (11.9.2012).

Τότε το αρχείο βρισκόταν στου Ψυρρή, μου είπαν. Η δεύτερη πυρκαγιά ξέσπασε το 1981, τις παραμονές των εκλογών που το ΠΑΣΟΚ πήρε την εξουσία.

Η μελέτη των ‘σπαραγμάτων’ του αρχείου των Παιδοπόλεων της βασίλισσας διήρκεσε περίπου δύο χρόνια σε καθημερινή βάση. Είχα αυτή τη δυνατότητα, γιατί από τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση όπου δούλευα είχα αποσπασθεί στο ΕΚΚΕ, το οποίο συμφώνησε με αυτή μου τη δραστηριότητα. Επιπλέον, το ΕΙΕ, καταλαβαίνοντας τη σπουδαιότητα του αρχείου, χρηματοδότησε έναν υποψήφιο διδάκτορα, ο οποίος υπήρξε για μερικούς μήνες ‘βοηθός’ μου. Παρόλα αυτά, η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε –όπως θα έπρεπε- γιατί δεν ξαναπήρα απόσπαση και δεν είχα τη δυνατότητα να πηγαίνω στο αρχείο. Επιπλέον, έγιναν και αλλαγές στον ΕΟΠ που οδήγησαν και στη μεταφορά του αρχείου: το 1998 εντάχθηκε στον Εθνικό Οργανισμό Κοινωνικής Φροντίδας και με νέο νόμο, το 2003, στο Εθνικό Σύστημα Κοινωνικής Φροντίδας. Έγινε δηλαδή δημόσιος οργανισμός και οι υπάλληλοι του δημόσιοι υπάλληλοι. Η τελευταία πληροφορία που έχω λέει ότι το αρχείο μεταφέρθηκε στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, εγκιβωτίστηκε και οι ιστορικοί θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση σε αυτό, όταν ταξινομηθεί.

Το υλικό που συγκεντρώθηκε ήταν τεράστιο, όπως και η σκόνη πάνω του. Αποτελείτο από φωτοτυπίες και χειρόγραφες σημειώσεις, περίπου δύο μέτρα, τα οποία ταξινόμησα –όσο καλύτερα μπορούσα- για να μην χαθώ. Το πέρασμα των αρχειακών υλικών στο κομπιούτερ ξεκίνησε από την πρώτη στιγμή (το απόγευμα που δεν δούλευα στο αρχείο, γιατί φορητό υπολογιστή απέκτησα το 2000) και τελείωσε το 2010, στη διάρκεια μιας επτάμηνης υποτροφίας που πήρα από το Centro Incontri Umani Ascona, στην Ελβετία.

Είχα κατορθώσει να δω και να δουλέψω σε ένα πολύ σημαντικό αρχείο που αφορούσε ένα θέμα με μεγάλο κοινωνικό ενδιαφέρον: τα παιδιά του ελληνικού εμφυλίου. Το ΕΙΕ δεν είχε τη δυνατότητα να εκδώσει σχολιασμένα αρχειακά ντοκουμέντα και ένα αρχείο δεν παρέχει σε κανένα τη δυνατότητα να γράψει Ιστορία. Η ίδια η δουλειά πάνω στο αρχείο –η μονομέρειά του και οι ελλείψεις του- έθεταν ερωτήματα που έπρεπε να απαντηθούν. Ξεκίνησα μια παράλληλη έρευνα σε άλλα αρχεία. Στη διάρκεια μιας τρίμηνης υποτροφίας στο Hellenic Studies του Πανεπιστημίου Princeton (Νοέμβριος 1998 - Ιανουάριος 1999) είχα τη δυνατότητα να δουλέψω στο αρχείο του ΟΗΕ. Πολύ βοηθητικά αποδείχτηκαν τα Printed Documents (The transcripts of the United Nations Meetings and the reports of the United Nations Special Committee on the Balkans) καθώς και οι Special Collections στο

Πανεπιστήμιο του Princeton. Δούλεψα επίσης στο Liddell Hart Centre for Military Archives: King's College, London. Μελέτησα το αρχείο The League for Democracy in Greece το οποίο δεν διέθετε μόνο υλικό για τις ενέργειες της αριστερής Λίγκας για τη Δημοκρατία στην Ελλάδα αλλά και πλούσιο υλικό –κυρίως φυλλάδια- που είχαν εκδοθεί από τον Έρανο της βασίλισσας.

Μια σημαντική ‘ανακάλυψη’ της έρευνας υπήρξαν οι Εντεταλμένες Κυρίες του Εράνου της βασίλισσας: γυναίκες από την ανώτερη κοινωνική τάξη, οι οποίες ίδρυσαν και λειτούργησαν τις Παιδοπόλεις. Στο Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής μελέτησα το αρχείο της Λίνας Τσαλδάρη (πολιτικός εκπρόσωπος του Εράνου και στη συνέχεια υπουργός Προνοίας), στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας το Αρχείο της Ελένης Λελούδα, η οποία ήταν γυναίκα του Αυλάρχη της βασίλισσας και υπεύθυνη για την περιοχή της Θεσσαλίας μαζί με την Έλλη Ζαλοκώστα. Το αρχείο της τελευταίας βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη. Εκεί φυλάσσονται και υλικά από το αρχείο της Αμαλίας Λυκουρέζου, προέδρου της Near East Foundation και Εντεταλμένης Κυρίας του Εράνου, υπεύθυνη για την Ήπειρο.

Συγκέντρωσα στοιχεία και από μικρότερα αρχεία που αποδείχτηκαν εξίσου χρήσιμα, γιατί συμπλήρωναν τα κενά που υπήρχαν στο πάζλ της έρευνας : το Αρχείο του Λυκείου των Ελληνίδων, τα ΓΑΚ Λάρισας, το αρχείο της Καλλιόπης Μουστάκα που υπήρξε Αρχηγός στην Παιδόπολη του Βόλου³, τα Γενικά Αρχεία Λέρου, καθώς και τα Πρακτικά των συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Πολλά στοιχεία για συγκεκριμένες Παιδοπόλεις αλλά και για τον επαναπατρισμό των παιδιών από τις Λαϊκές Δημοκρατίες, βρήκα στο Ιστορικό και Φωτογραφικό Αρχείο της International Committee of the Red Cross και λιγότερα στο αρχείο της League of the Red Cross Societies –και τα δυο στη Γενεύη. Η έρευνα επιβεβαίωσε την άποψη ότι το «παιδομάζωμα» ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με το «παιδοφύλαγμα» - έτσι ονόμαζε η εθνικόφρων δεξιά τις μετακινήσεις παιδιών που έκανε ο στρατός από τη βόρεια Ελλάδα προς στις Παιδοπόλεις.

Σε αυτό το χρονικό διάστημα έκανα και έρευνα στο πεδίο χρησιμοποιώντας τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας: πήρα συνεντεύξεις από τα τότε παιδιά. Το καλοκαίρι του 1998 φιλοξενήθηκα στο χωριό Καταφύγι Αγράφων. Το γεγονός ότι είχα μαζί μου αρχειακά υλικά από τις ‘παιδικές’ τους αναμνήσεις ήταν πολύ διευκολυντικό για την επικοινωνία μας. Το 1999 πήγα στη Λέρο για τις ιδιαίτερα

³ Τ. Βερβενιώτη, «Καλλιόπη Μουστάκα: αρχηγός Παιδόπολης «Αγία Σοφία» Βόλου», *Αρχειοτάξιο* 10/2008, σελ. 186-199.

ενδιαφέρουσες Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου⁴. Στους τοίχους των κτιρίων που κατέρρεαν φωτογράφισα τις ζωγραφιές των τότε παιδιών και είχα ενδιαφέρουσες συνεντεύξεις --πρόλαβα κάποιους σημαντικούς παράγοντες, πριν φύγουν από τη ζωή. Το 2001 με κέντρο τη Νεάπολη Κοζάνης γυρίσαμε με ένα κινηματογραφικό συνεργείο τα γύρω χωριά (τουρκόφωνα, ποντιόφωνα και ελληνόφωνα) και πήγαμε ξανά στο Καταφύγι Αγράφων, καθώς και στην Καστανιά. Το 2003 έκανα συνεντεύξεις στην περιοχή των Πρεσπών και το 2009 ακολουθώντας τα βήματα του Α. Λαμπέρ, εκπροσώπου του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα, κάναμε -μαζί με την ανθρωπολόγο Λώρη Χαρτ- ένα ταξίδι 2.000 χιλιομέτρων περνώντας από τα ίδια χωριά των Πρεσπών (κάνοντας φωτογράφιση, βιντεοσκόπηση και συνεντεύξεις) και καταγράφοντας τις διαφορές στον τόπο και στο τοπίο από το δικό του ταξίδι που είχε γίνει το 1951, πάνω από μισό αιώνα πριν, που είχε ως στόχο να δει εάν και πως προσαρμόζονταν στην Ελλάδα τα παιδιά του «παιδομαζώματος» που είχαν επαναπατριστεί από τη Γιουγκοσλαβία. Ένα -τότε- μικρό κορίτσι που είχε φωτογραφίσει ο Α. Λαμπέρ μας έδωσε και συνέντευξη, την οποία δημοσιεύσαμε⁵.

Στο διάστημα της υπέρ-δεκαετούς αυτής έρευνας κάποια πορίσματα παρουσιάστηκαν σε δημόσιες συζητήσεις⁶, ανακοινώσεις σε συνέδρια⁷ και κάποια δημοσιεύτηκαν⁸. Ελπίζω σύντομα να ολοκληρώσω τη δουλειά και να μπορέσω να

⁴ Τ. Βερβενιώτη, «Οι ανήλικοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Από τις φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Λέρου», *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010, σελ. 238-258.

⁵ Για το ταξίδι αυτό καθώς και τη συνέντευξη βλ. στο Βερβενιώτη, Τασούλα, *Αναπαραστάσεις της Ιστορίας. Η δεκαετία του 1940 μέσα από τα αρχεία του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 2009, σελ. 270-285.

⁶ «Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα (1947-1950)», Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, περιοδικό ΜΝΗΜΩΝ, 19 Μαΐου 2004. «Τα παιδιά του εμφύλιου: το 'παιδομάζωμα' και το 'παιδοφύλαγμα'» Σεμινάρια Τετάρτης, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 3 Δεκεμβρίου 2008.

⁷ "Saved or kidnapped? The children of the Greek Civil War" στο International Conference *Domestic and International Aspects of the Greek Civil War*. Centre for Hellenic Studies, King's College Λονδίνο, 18-20 Απριλίου 1999. Children soldiers in irregular wars. The case of the Greek Resistance and the Greek Civil War (1941-1949), στο συνέδριο *Children and War: Past and Present*, Salzburg, 30 September – 2 October 2010. «Τα παιδιά στην αυλή και ο εμφύλιος στην πόρτα: Μια συγκριτική θεώρηση της θέσης των παιδιών στον ελληνικό και τον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο» στη Διεθνή Επιστημονική Συνάντηση *Οι εμφύλιοι πόλεμοι στην Ευρώπη του 20ο αιώνα*. Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, Fondazione Giangiacomo Feltrinelli (Μιλάνο), International Institute of Social History (Αμστερνταμ), Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Αθήνα, 24-26 Φεβρουαρίου 2000.

⁸ «Περί 'παιδομαζώματος' και 'παιδοφύλαγματος' ο Λόγος ή τα παιδιά στη δίνη της εμφύλιας διαμάχης» στο Ευτυχία Βουτυρά κ.α. (επιμ.) *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφύλιου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας 2005, σελ. 101 – 123. Tasoula Vervenioti, "The Children of the Greek Civil War. Saved or Kidnapped?", *Acta Universitatis Carolinae, Studia Territorialia*, 2010/1, p. 117-136. «Παιδομάζωμα ή/και παιδοφύλαγμα» στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945-1952*,

ευχαριστήσω ονομαστικά τους ανθρώπους που τη στήριξαν και με στήριξαν. Το παρόν άρθρο είναι πολύ μικρό. Πέρα όμως από τους ανθρώπους, θέλω να επισημάνω τη διευκόλυνση που παρείχε στην έρευνα η επινόηση της ψηφιακής φωτογραφικής μηχανής: το κέρδος χρόνου και χώρου που παρέχει η φωτογράφιση, καθώς και τη δυνατότητα να επεξεργαστείς τα υλικά «οίκοθεν», με την άνεσή σου.

Οι δυσκολίες της ιστορικής αναπαράστασης των παιδιών του εμφυλίου

Φαινομενικά ο όγκος του αρχαιικού υλικού που έχει μελετηθεί ήταν πολύ μεγάλος, αλλά όχι επί της ουσίας, γιατί η έρευνα στα εμφυλιοπολεμικά αρχεία έχει πολλές ομοιότητες με το εγχείρημα του να περπατάς πάνω σε κινούμενη άμμο: εάν – έστω και στο ελάχιστο- τα εμπιστευτείς άκριτα, η πιθανότητα να βουλιάξεις και να χαθείς είναι πολύ μεγάλη.

Πέρα όμως από το γενικότερο πρόβλημα που αφορά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, η ιστορική αναπαράσταση των παιδιών του εμφυλίου παρουσιάζει ακόμα μεγαλύτερα προβλήματα. Ένα από τα πρωταρχικά είναι να ορίσεις ποιος είναι νέος/παιδί. Σήμερα ένας 14χρονος θεωρείται σχεδόν παιδί και αντιμετωπίζεται ανάλογα. Το 1949 όμως στις φυλακές Ανηλίκων Κηφισιάς κρατούνταν 227 αγόρια (χωρητικότητα φυλακής: 110) από 13 έως 20 χρόνων. Ένα αγόρι ήταν καταδικασμένο σε θάνατο και 35 σε ισόβια⁹. Στις φυλακές Λαμίας, το 1948, βρισκόταν ένας 14χρονος που είχε καταδικαστεί από το έκτακτο στρατοδικείο σε ισόβια και μια 15χρονη σε 19 χρόνια και δύο μήνες, ως «συμμορίτες».¹⁰ Η αντιμετώπιση –σε σχέση με το σήμερα- είναι εντελώς διαφορετική, όπως και τα ίδια τα παιδιά: δεν ήταν σαν τα σημερινά. Οι 16χρονοι ή 17χρονοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού που, μετά την ήττα, πήγαν στις Λαϊκές Δημοκρατίες και πολιτογραφήθηκαν εκεί ως παιδιά, ως ανήλικα, πόσο παιδιά ήταν; Η αδυναμία να ορίσουμε την ηλικία της νεότητας μας εμποδίζει να έχουμε μια στοιχειώδη αριθμητική απεικόνιση των «παιδιών» του εμφυλίου –και όχι μόνο.

Εκείνη την εποχή θεωρείτο ανήλικος όποιος ήταν κάτω από 21 χρόνων, ηλικία που οι νέοι στρατεύονταν και αποκτούσαν το δικαίωμα ψήφου. Για τις νέες δεν υπήρχε ενηλικίωση, παρά μόνο μετά το γάμο. Εάν δεν παντρεύονταν

Επιστημονική Επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, Δ' τόμος, μέρος 2^ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σελ. 83-107.

⁹ «Φυλακές Ανηλίκων Κηφισιάς», Α. Λαμπέρ, 29 Μαρτίου 1949, Αρχείο Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού: ACICR, ό.π., τόμ. III, σελ.103-111.

¹⁰ «Φυλακές Λαμίας», Α. Λαμπέρ, 20-22 Δεκεμβρίου 1948, Αρχείο Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού: ACICR, C Sc, Grèce, Guerre Civile, τόμ. II, σελ. 100-110.

εξακολουθούσαν να θεωρούνται ανήλικες. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια και με αυτά τα δεδομένα και με τα αρχεία να μην καταγράφουν πάντα την ακριβή ηλικία, ο ιστορικός πρέπει να κατανοήσει και να γράψει την ιστορία για τα «ανήλικα της Μακρονήσου» ή τα 16-20 χρόνων αγόρια που ο στρατός είχε μεταφέρει στις Παιδοπόλεις στη διάρκεια της επιχείρησης «παιδοφύλαγμα».

Πέρα όμως από το θέμα του ορισμού της παιδικής / νεανικής ηλικίας που αποτελεί τροχοπέδη για να γίνουν κάποιες γενικεύσεις, υπάρχουν και άλλα προβλήματα. Τα αρχεία αναφέρονται/ αφορούν δραστηριότητες που έχουν σχέση με τα παιδιά, αλλά όχι *τα παιδιά*. Οι πληροφορίες που παίρνουμε γι αυτά είναι έμμεσες. Το αρχείο μιας Παιδόπολης αποτελείται συνήθως από την αλληλογραφία, κάποιες αναφορές ή πρακτικά συνεδριάσεων. Τα υλικά αυτά μας δίνουν τη δυνατότητα να αποκτήσουμε μια εικόνα για τον τρόπο της ίδρυσης, της οργάνωσης και της εν γένει λειτουργίας της Παιδόπολης, καθώς και επιμέρους λεπτομέρειες: για τη διατροφή, τη διαπαιδαγώγηση, τον τόπο καταγωγής, την ηλικία ή τις μετακινήσεις των τροφίμων της. Από κάποια αρχεία Παιδοπόλεων (περισσότερο πλήρη) έχουμε και μια εικόνα για την οικογενειακή τους κατάσταση. Ίσως και παρεμπιπτόντως μάθουμε ότι σε κάποια Παιδόπολη τα παιδιά δεν μιλούσαν ελληνικά. Σε τελευταία ανάλυση τα «ντοκουμέντα» έχουν γραφτεί από ενήλικες, οι οποίοι διαχειρίζονταν ή και εξουσίαζαν τις ζωές των παιδιών.

Το αρχείο δεν παρέχει πληροφορίες για το πώς σκέπτονταν ή αισθάνονταν ή βίωσαν οι τρόφιμοι μια συγκεκριμένη κατάσταση: πόσο ένα παιδί νοσταλγούσε τη μάνα του ή το χωριό του, εάν του άρεσε το φαγητό ή τι σήμαινε να είναι γιός ή κόρη φυλακισμένου, παρόλο που τα κείμενα γράφουν ότι δεν γίνονταν διακρίσεις. Γι αυτό η χαρά του ιστορικού είναι μεγάλη όταν στα πρωτογενή αρχειακά υλικά ανακαλύπτει κείμενα που αναφέρονται στο συναισθηματικό κόσμο των παιδιών (γραμμένα από τους μεγάλους ή και από τα ίδια), γιατί θεωρητικά του επιτρέπουν να σχηματίσει μια πιο «καθαρή» εικόνα για την ταυτότητα τους. Θα αναφέρω δύο παραδείγματα που αποδεικνύουν τη μειωμένη δυνατότητα που μας δίνουν ακόμα και τέτοιου είδους έγγραφα.

Το πρώτο παράδειγμα αφορά την «Παιδόπολη Πύργου Βασιλίσσης και ΑΒΥΠ». Ανάμεσα στα άλλα υλικά υπάρχει και ένα τετράδιο μικρού σχήματος, τα παλιά, που είχαν στο οπισθόφυλλο την προπαίδεια. Στην ετικέτα του εξώφυλλου γράφει: «Ατομικός φάκελος 6^{ης} Ομάδας». Η ομαδάρχισσα, αφιερώνει μια σελίδα για

κάθε ένα από τους 30 μέλη της ομάδας της, όπου γράφει κάποια στοιχεία και παρατηρήσεις γι αυτά. Ενδεικτικά αντιγράφω:

Ε. Γ. του Σωτηρίου και της Χρυσούλας ετών 10 καταγόμενος από τα Βορτόπια Φιλιατών ήλθεν εις την Παιδόπολιν με την 3^η αποστολή (Ιούνιος 1948)

Παρατηρήσεις: Δεν είναι και πολύ καλό παιδί είχε ένα ελάττωμα να μαρτυρά τ' άλλα παιδιά με διάφορες όμως διδασκαλίες έγινε ένας καλός, στο σχολείο ήτο μέτριος έκανε μεγάλες προσπάθειες ώστε να γίνει ένας αρκετά καλός μαθητής. Αποχώρησε στις 9-1-1950.

Κ. Σπ. του Ανδρέα και της Πολυζένης ετών 10 καταγόμενος από την Πόβλα των Φιλιατών ήλθεν εις την Παιδ/λιν με την 2^η αποστολή (Ιούνιος 1948).

Παρατηρήσεις: Καλό παιδί έξυπνο και πολύ καλός μαθητής είναι όμως πάντοτε μελαγχολικό γιατί μεγάλωσε σχεδόν ορφανό με κάτι μακρινούς συγγενείς. Προσπαθώ πάντοτε με κάθε τρόπο να μετριάσω τον πόνο του.

Α. Π. του Νικολάου και της Γλυκερίας ετών 11 καταγόμενος από την Ηλιορράχη της Κονίτσης ήλθε εις την Παιδόπολιν με την 1^η αποστολή (Ιούνιος 1948)

Παρατηρήσεις: Πολύ ατίθασο παιδί τον είχα ως ενωματάρχη αλλά υποχρεώθηκα και τον έβγαλα γιατί ήτο ο ταραχοποιός της ομάδας. Τώρα όμως τελευταίως με τις πολλές διδασκαλίες έχει αρκετά διορθωθεί και γι αυτό σκέφτομαι θα τον βάλλω υπεύθυνο εις την ομάδα γιατί τα παιδιά τον αγαπάνε και τον υπακούουν εις ότι τους ειπεί.

Σίγουρα η εικόνα που αποκτούμε για τα παιδιά είναι καλύτερη από αυτήν που παρέχουν τα έγγραφα της αλληλογραφίας για την εκπαίδευσή τους, αλλά όχι ευκρινής. Σε σχέση με τις αρχικές προσδοκίες η απογοήτευση είναι μεγάλη και επιπλέον τα δεδομένα γεννούν νέα ερωτήματα. Δεν βρέθηκε άλλο παρόμοιο κείμενο (εξαιτίας των πυρπολήσεων του αρχείου;) γι αυτό δεν ξέρω εάν οι ομαδάρχες ήταν υποχρεωμένοι να γράφουν παρατηρήσεις ή πρόκειται για επιλογή της συγκεκριμένης ομαδάρχισσας. Ήταν αλήθεια ότι εμπόδιζαν το χαφιεδισμό, όταν υπηρετούσαν ένα κράτος που στηριζόταν σε ένα τεράστιο δίκτυο χαφιέδων; Σε τι συνίσταντο οι «διδασκαλίες»; Τι σημαίνει ότι ένα παιδί έμεινε «σχεδόν ορφανό»; Μήπως κάποιος από τους γονείς του ήταν φυλακή ή εξορία; Πώς βιώνει ένα παιδί «ατίθασο» που τα

άλλα παιδιά τον αγαπάνε και τον υπακούνε, τον υποβιβασμό του από ενωματάρχη; Και τι άραγε να σημαίνει αυτός το τίτλος για ένα παιδί; Και η ομαδάρχισσα; Ήταν άραγε εντελώς «υγειών κοινωνικών φρονημάτων»; Δεν χειρίζεται καλά τη γλώσσα, ούτε την καθαρεύουσα, ούτε τη δημοτική και ούτε βάζει τα σημεία στήξης. Και η Παιδόπολι; Τι δουλειά είχαν τα 10-12 χρόνων αγόρια από την Ήπειρο στην Ανωτέρα Βάση Υλικών Πολέμου (ΑΒΥΠ);

Γνωρίζουμε τα ονόματα των παιδιών και τα χωριά τους, η ηλικία τους είναι κάτω από το προσδόκιμο ζωής και θεωρητικά δεν είναι ανέφικτο να συναντήσουμε κάποια από αυτά. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε μαζί τους και στη συνέχεια να αναλύσουμε και να ερμηνεύσουμε τη συνέντευξη με βάση τις αρχές και τη μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας. Ωστόσο είναι πρακτικά πολύ δύσκολο για έναν μεμονωμένο ερευνητή να ξεκινήσει μια τέτοιου είδους έρευνα. Αυτή όμως θα έκανε τη διαφορά, γιατί θα έδινε μια άλλη διάσταση στη μελέτη των παιδιών του εμφυλίου και γιατί θα διεύρυνε την οπτική της Ιστορίας.

Το δεύτερο παράδειγμα αφορά ένα κείμενο γραμμένο από ένα παιδί, έναν 16χρονο. Ο συγκεκριμένος τρόφιμος το Νοέμβριο του 1949, αφού είχε ήδη επιστρέψει στο χωριό του, έγραψε ένα γράμμα προς τη βασίλισσα και ζητούσε να του δοθεί μια «Αυτότητα».

Χαίρε αγαπητή μου προστάται

Πρώτον δια της παρούσης μου ταύτης επιστολής μου σπεύδω να πληροφορήσω ότι φθάσαμε όλοι καλά. Και όταν είχαμε έλθη εδώ στην Αλεξ/πολι είδα η Δεσποινίς Μέρη και ο Κύριος Σταμάτης να δίνουν στα παιδιά της Αυτότητες, και ζητήξα και εγώ αυτότητα και μου είπαν ότι εγώ δεν έχω αυτότητα. Και σήμερα βγήκα φωτογραφία και σας τη στέλνω και σας παρακαλώ πάρα πολύ να μου κάνετε την Αυτότητα, γιατί θέλω να έχω Αυτότητα όπως τα άλλα παιδιά. Καμιά φορά θα μου χρησιμεύσει πάρα πολύ, γι αυτό σας παρακαλώ να μου κάνετε την αυτότητα και να μου τη στείλετε παρακαλώ. [...]

λοιπόν αυτά τα ολίκα είχα να σας γράψω, και σας γράψω γράμμα με δάκρυα στα μάτια, διότι μας γλητώσατε από τα μαύρα νύχια των Σλυασκομμουνιστών, ήταν μεγάλη σκέψη και πολύ καλή σκέφτηκε η δεύτερη μας Μάννα ΒΑΣΗΛΙΣΣΑ, την οποίαν να την δοξάζομεν εμείς ως που να ζούμε αλλά όχι μόνον εμείς, αλλά και οι απόγονοί μας και θα μείνη ως στήριγμα στην Ελληνική Ιστορία, και εάν δεν μας πήγεναι στις Παιδοπόλεις, ίσως τώρα να ήμασταν

γενήτσαροι και θα ξεχνούσαμε την Ελληνικήν γλώσσα και θα μας μάθεναν την Σλαυική γλώσσα και θα μας έβαζαν να πολεμούμεν με μεγάλην μανίαν την Μητέρα μας Ελλάδα, και θα μας έκαμναν να είμαστε ποιο βάρβαροι εχροί εναντίον της Μητέρας μας Ελλάδα. Και έτσι είμαι πολύ ευτυχής και υπερήφανος να ζητωκραυγάσω

ΖΗΤΩ Η ΠΡΟΣΤΑΤΡΙΑ ΒΑΣΗΛΙΣΣΑ ΜΑΣ που μας έσωσε. Ζήτω το Έθνος. ΖΗΤΩ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ. Ζήτω ο Εθνικός Στρατός, και χρεοστούμε πολλά και στο Στρατό διότι μας χάρησε την Νίκη και ήρθαμε ξανά στην Μιτρική μας Αγκαλιά, αλλά δεν πρόκειται να σας ξεχάσουμε ποτέ, διότι δεν μπορώ να το βγάλω από την καρδιά μου.

λοιπόν σας καλνυχτό διότι την στιγμή που σας γράφω γράμμα είναι η ώρα ακριβώς 8χ15 λεπτά.

Ζήτω η Ειδική Υπηρεσία Περιθάλψεως Ελληνοπαίδων

Ζήτω η Βασίλισσα

ο γραφών Ν. Γ.

Ο νεαρός προσπαθεί να μιμηθεί το στυλ γραφής της εξουσίας («*δια της παρούσης μου ταύτης επιστολής*», «*ο γράφων*», κ.ά.) προς την οποία απευθύνεται, ανεπιτυχώς, γιατί προερχόταν από διαφορετική κοινωνική τάξη και δεν είχε υποστεί την κατάλληλη εκπαίδευση. Η εξάρτηση από τους «προστάτες» του δεν του υπαγορεύουν μόνο το στυλ, αλλά και το περιεχόμενο της επιστολής. Θέλει να τους είναι αρεστός και αναπαράγει όλο τον επίσημο λόγο, την προπαγάνδα, της εθνικόφρονας δεξιάς για τους «γενήτσαρους» και τα «μαύρα νύχια των σλαβοκομμουνιστών», καθώς και το «*η δεύτερη μας Μάννα ΒΑΣΗΛΙΣΣΑ*», όπου η λέξη βασίλισσα είναι γραμμένη με κεφαλαία. Το ίδιο και τα «ζήτω» προς αυτήν, σε αντίθεση με τον «Εθνικό Στρατό» που τον «έσωσε» και την ΕΥΠΕ (Ειδική Υπηρεσία Περιθάλψεως Ελληνοπαίδων) η οποία είχε την ευθύνη για τις Παιδοπόλεις στις οποίες είχε διατελέσει τρόφιμος.

Πόσο αλήθεια είχε πιστέψει, είχε ‘αφομοιώσει’ την προπαγάνδα και πόσο τη χρησιμοποιούσε για να γίνει αποδεκτό το αίτημά του; Τι συζητούσε με τους φίλους του ή του δικούς του γι αυτά; Σίγουρα είχε επίγνωση της μεγάλης εξουσίας που διέθεταν οι «προστάτες» του, γι αυτό στο αίτημα του για την απόκτηση αστυνομικής ταυτότητας χρησιμοποιεί τρεις φορές το ρήμα «παρακαλώ». Και παρόλο που δεν προφέρει/γράφει σωστά τη λέξη, είναι όμως κοινωνικά ενήμερος για τη χρησιμότητά

της: «θα μου χρησιμεύσει πάρα πολύ». Η εναγώνια έκκληση «θέλω να έχω Αυτότητα» παραπέμπει και σε ένα γενικότερο πρόβλημα της εποχής. Η έλλειψη ταυτότητας τον κατέτασσε σε μια κατηγορία πληθυσμού χωρίς «χαρτιά», μη νομότυπη, και ίσως/ άρα «μη νομιμόφρων» ή και μη «εθνικόφρων», στην οποία δεν ήθελε να φαίνεται ότι ανήκει. Μήπως στο χωριό του η χωροφυλακή δεν του έδινε αστυνομική ταυτότητα και αποφάσισε να απευθυνθεί στη βασίλισσα, να «βάλει τα μεγάλα μέσα»; Η τακτική του Καραγκιόζη, προσκυνώ την εξουσία («φυλάω κατουρημένες ποδιές» λεγόταν τότε) και ταυτόχρονα (συνήθως από πίσω) την κοροϊδεύω ήταν μια πολύ διαδεδομένη στρατηγική επιβίωσης στη μεταπολεμική κοινωνία.

Είναι αλήθεια ότι με αυτό το κείμενο αποκτάμε μια πιο σαφή εικόνα για την κοινωνία της εποχής, αλλά όχι για το ίδιο το παιδί. Δεν ξέρουμε μέσα από ποιες διαδικασίες έφτασε να γράψει αυτό το γράμμα και γνωρίζουμε πολύ λίγα στοιχεία για το βιογραφικό του. Ξέρουμε το όνομά του, το όνομα του χωριού του και ότι –εάν ζει- σήμερα θα είναι 79 χρόνων. Εάν τον συναντούσαμε θα είχαμε πολλά να τον ρωτήσουμε και να μας πει για τις τότε εμπειρίες του.

Σαν επίλογος

Ανακεφαλαιώνοντας επισημαίνω τις υπαρκτές δυσκολίες για την ανεύρεση ταξινομημένων αρχείων, καθώς και το πρόβλημα του ορισμού της ηλικίας της νεότητας για τα παιδιά του εμφυλίου. Σημειώνω επίσης ότι τα αρχεία τα «κρατούν» ενήλικες που διαχειρίζονται καταστάσεις που τα αφορούν αλλά ελάχιστες πληροφορίες μας προσφέρουν για τα ίδια τα παιδιά και τις ανάγκες τους. Πολύ βοηθητικό για το τελευταίο είναι η ανάγνωση κειμένων που έχουν γράψει τα –τότε- παιδιά (ως μαρτυρίες ή σαν ιστορία) έστω και διαμεσολαβούμενα από πολλά στρώματα μνήμης, έστω και εάν γνωρίζουμε ότι μόνο συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες έχουν τη δυνατότητα να γράφουν και να εκδίδουν βιβλία. Πολύτιμη είναι επίσης η συλλογή προφορικών μαρτυριών είτε από μεμονωμένους ερευνητές (για τις ανάγκες μιας συνήθως περιορισμένης έρευνας) είτε πολύ περισσότερο μέσω ενός προγράμματος προφορικής ιστορίας που θα ξεκινούσε από τα αρχεία (όπως στην περίπτωση με τα παιδιά από το Καταφύγι Αγράφων) και θα κατευθυνόταν προς τα παιδιά. Η δημιουργία ενός αρχείου συνεντεύξεων εμποδίστηκε κοινωνικά από το φόβο και την καχυποψία, από το τραύμα του εμφυλίου. Το ισχυρότερο επιχείρημα που έχω για αυτή τη θέση είναι ότι υπάρχει ένα παρόμοιο αρχείο για τη Μικρασιατική

καταστροφή, που δημιουργήθηκε όταν η μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας και η τεχνολογία βρίσκονταν ακόμα στα σπάργανα.

Ωστόσο, το θέμα της προσωπικής μου κατάθεσης στην Ημερίδα δεν είχε ως στόχο να υποστηρίξω τη σημασία της προφορικής ιστορίας, αλλά κάτι –κατά τη γνώμη μου- πολύ σημαντικό: τη δημοκρατία μέσα στην Ιστορία. Τα παιδιά που ενεπλάκησαν στην εμφυλιοπολεμική επιχείρηση «παιδομάζωμα – παιδοφύλαγμα» υπολογίζονται περίπου σε 50.000. Τα «ανταρτόπληκτα» όμως που από τα ορεινά χωριά τους μετακινήθηκαν στους καταυλισμούς των Κέντρων Ασφαλείας σίγουρα ήταν περισσότερα, αφού ο συνολικός αριθμός των προσφύγων ξεπερνούσε τις 750.000. Τα ορφανά του πολέμου επίσης ήταν πολλαπλάσια: υπολογίζονται από 300.000 έως 400.000. Οι συμμορίες παιδιών που διέτρεχαν την ύπαιθρο ή τους δρόμους των μεγάλων πόλεων, αποτελούσαν μια ακόμα οδυνηρή πραγματικότητα της μεταπολεμικής κοινωνίας.

Παρόλα αυτά η ιστοριογραφία για τα παιδιά του εμφυλίου, η οποία έχει αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, αναφέρεται αποκλειστικά στα περίπου 50.000 παιδιά που ενεπλάκησαν στο «παιδομάζωμα – παιδοφύλαγμα»¹¹. Το γεγονός οφείλεται στην ύπαρξη αρχειακού υλικού. Τα συγκεκριμένα παιδιά αποτέλεσαν αντικείμενο της στρατιωτικής, πολιτικής και κοινωνικής αντιπαράθεσης και κατ'επέκταση η ιστορία τους παρουσιάζει πολιτικό καθώς και κοινωνικό ενδιαφέρον και σήμερα. Τα παιδιά αυτά όμως ήταν πιο ευνοημένα από τα ανταρτόπληκτα ή τα ορφανά και όχι μόνο γιατί ασχολήθηκαν μαζί τους οι ιστορικοί. Τα 'άλλα' παιδιά του εμφυλίου έχουν μείνει στο 'ράφι', στα 'αζήτητα' και ίσως δεν παρουσιαστούν ποτέ στο ιστορικό προσκήνιο.

¹¹ Αναφέρω δύο από τα πιο πρόσφατα βιβλία: Loring M. Danforth και Riki Van Boeschoten, *Children of the Greek Civil War. Refugees and the Politics of Memory*, The University of Chicago Press, Chicago and London 2012. Ειρήνη Λαγάνη και Μαρία Μποντίλα (επιμ.), «Παιδομάζωμα» ή «Παιδοσώσιμο»; Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012.